

ИДЕНТИЧНОСТИ В ДВИЖЕНИЕ: ПОГЛЕД КЪМ БЪЛГАРСКИТЕ ДИАСПОРИ

Юлиана Рот

IDENTITIES IN MOTION: A LOOK AT TODAY'S BULGARIAN DIASPORAS

Juliana Roth

Abstract

The demand of multiculturalism calls for dealing with the cultural characteristics of migrants in all spheres of life and puts to the fore the topic of identity. The fast-growing cultural diversity of European societies puts in question the – until now – habitual ways of self-determination and self-esteem. More and more often the questions “Who am I?” and “Where do I belong?” reveal the necessity of self-identification in the changing contexts of everyday life. The paper considers the process of identity change of migrants as a result of the interrelated processes of globalization, migration and the politics of multiculturalism. Its main focus is directed at the identity change in the contemporary Bulgarian diasporas and the factors that determine them. It presents concrete examples of varying identities that can be encountered among Bulgarian migrants.

The task of future research will be to determine criteria which allow differentiated studies of modern Bulgarian diasporas and the development of diasporic identities. The goal is to challenge the ubiquitous monolithic and emotion-laden concepts of “our people abroad” or “Bulgarians in foreign countries” and to open the view for new insights into the identity management within the different Bulgarian migrant communities.

Key words: *migration, multiculturalism, identity, identity change, contemporary Bulgarian diasporas*

Миграция и мултикултурност

Не е тайна за никого, че най-дълбоките последствия на всеобхващащите глобализационни процеси са миграционните потоци, чиято интензивност надминава всичко, което човечеството досега е познавало. Свободното движение

на капитали, стоки и работа, както и неограниченият достъп към информация създават условия огромен поток от хора от целия свят да мигрират, да „тръгнат на път”, било по икономически, политически, професионални или лични причини. С това обществата на „излизане” и „влизане” променят облика си, често по изненадващ и непредвидим начин. Изследванията върху съвременната миграция показват, че тя е явление, сложно преплетено с политически, икономически и социални фактори. Свидетели сме на многото напрежения и „препъни-камъни“, причинени от съжителството на хора с различни култури, езици, убеждения, бит и пр.

Поради многобройността си в редица европейски страни – по най-нови данни 20.5% от германското население е с мигрантски произход¹ – мигрантите представляват важен демографски и политически фактор, с който политиките и институциите трябва да се съобразяват. Мигрантите са не само данъкоплатци и избиратели, но и консуматори, работонаематели, работодатели и пр. Същото важи и за промените, на които те подлагат всички държавни и обществени системи, административната, здравната, правната, образователната и пр.

Идеята, на която се градят основите на политиките за съжителство на местно население и мигранти, почива на основополагащия труд на канадския философ Чарлз Тейлър (Taylor 1994) и неговите последователи, в който равнопоставянето на „придошлите“ с коренното население и респектът към „другия” се постулират като безалтернативни устои на мултикултурните общества. Централно място заемат въпросите за признание и зачитане на езиковото и религиозно многообразие. Преведено в прагматичен план, това означава съобразяване с културните характеристики на мигрантите във всички житейски сфери, от ежедневието до високата политика. Друг е въпросът за това как тези изисквания могат да бъдат осъществени. Защото колкото и силен да е политическият стремеж към равновесие между демографското болшинство и многото малцинства, реалността показва, че процесите на приближаване и заедност протичат изключително неравномерно и че – особено в последно време – все по-често са съпровождани от конфликти и безпокойства.

Предизвикателството на политиката на мултикултурализъм е заложено в основната му идея: изискването за съхраняване на културното многообразие на обществото в условията на политическа демокрация, при същевременно очакване за сплотеност и обединение на разнокултурните индивиди в името на общите обществени цели. Това съчетание е много амбициозно. То няма прецедент в европейската история и е разбираемо, че среща много трудности в своята реализация. Независимо от попътните трудности, политиката на мултикултурализма е безалтернативна и служи за основа на европейските правила за управление на културното многообразие, станали осезаеми в България едва в последно време, във връзка с бежанската вълна от Сирия.

¹ Statistisches Bundesamt: Mikrozensus 2013 (www.destatis.de).

Необходимостта от управление на културното многообразие и неговите обществени последици се оказва предизвикателство не само за политиците, но и за научния свят. Една от темите, която излезе на преден план и стана предмет на повишен научен интерес, е тази за идентичността. С непрекъснато нарастващата мултикултурност на европейските общества общуването и взаимодействието между „местните“ и „другите“ се увеличават и задълбочават, редовно поставяйки под въпрос привични досега представи, идеи и действия. „Кой съм аз?“ и „Къде принадлежа?“ – въпросите, които директно препращат към идентичността – са между най-често поставяните. Няма да е преувеличено да се каже, че тук търсенето на отговори е свързано с вълнение, безпокойство, силна емоционалност, дори болезненост и с процеси, които налагат отпечатъци и промени върху социалните структури.

Идентичност

Идентичност е понятие от социалната психология, което се отнася до самоопределението, самоусещането и саморазбирането на индивидите. То е качествена величина, която намира изражението си в спонтанния отговор на въпроса „Кой съм аз?“. Оформя се в процеса на социално общуване, посредством участието в социални, културни и езикови практики и обединява много аспекти, като само някои от тях могат да бъдат визуално възприети.

С това съдържание понятието се употребява едва от 50-те години на XX век. Оттогава до днес теориите за идентичността претърпяват много промени (Rosa 2007: 47–50). Първоначалната представа за идентичност като завършена и стабилна величина отстъпва място на разбирането за динамичното ѝ естество и необходимостта от саморефлексия. Съвременните теории за идентичността поставят на преден план съответно нейната комуникативна същност, многоликост и движението на отделните идентичностни фасети. Така на мястото на схващанията за идентичностна цялост и постоянност навлизат възгледи, които подчертават гъвкавост и променливост: *С това се има предвид, че идентичността на субекта днес се представя в по-малка степен като дадена, а все по-често като избрана: кой или какво е някой, е в значителен размер резултат на рефлексивно разсъждение и съзнателно решение* (Rosa 2007: 50).

Идентичността е силно емоционално подплатена и осцилира постоянно между вътрешното (отговорът на въпроса „Кой съм аз?“) и външното (отговорът на въпроса „Кой е той?“). Честото напрежение, което възниква при общуването в мултикултурното общество, се дължи на разнобоя, който обикновено възниква между вътрешния и външния поглед – тъй като реално отговорите на горните въпроси често не съвпадат. Несъответствия се появяват и между лица от една и съща културна група, но особено чести и дълбоки са те при интеркултурното общуване. Например когато един български лекар с дългогодишен опит и със

самоопределението „добър специалист“ започне работа в германска болница, бива третиран като „изостанал източноевропейец“ и съответно запознаван с процедури, които в действителност са му отдавна познати.

Колко успешно ще е в бъдеще общуването между новия лекар и немските му колеги при положение, че му се приписва една несъответстваща на представите му професионална идентичност? Ако излизаме от постулата, че общуването е ефективно само когато комуникационните партньори взаимно разберат и респектират съответните си идентичности, то тогава не би трябвало да се учудваме на възникването на комуникационни блокади. Последствия от случката би имало и за идентичността на българския медик. Двуполността на вътрешно самоопределение и външно приписване продължава да е важен критерий и в съвременните теории за идентичността, като към нея се добавя факторът ситуативност. При всяка нова ситуация (смяна на комуникативния партньор, общуване с йерархично равни или неравни и пр.) и локация (училище, болница и пр.) отделните идентичностни части се конфигурират и напасват наново – процес, известен под трудно преводимото наименование „Identitätsarbeit“ (букв. „работа по идентичността“). „Identitätsarbeit“ е термин от трудовете на мюнхенския психолог Койп (Кеурп 1997, 2008). Основополагаща при него е представата за процесуалност и динамичност на идентичността както и за активната роля, която индивидите имат при конструкцията на тяхната идентичност: *При работата по идентичността субектът се стреми да намери смислени и отговарящи на ситуацията напасвания между вътрешните и външните преживявания и да свърже различните частични идентичности* (Кеурп 2008: 60).

Ако се върнем към горния пример с българския лекар, можем да предположим – разбира се хипотетично – че той ще преорганизира фасетите на своята идентичност, за да може да функционира по-добре в новата среда. Тази хипотеза се основава на схващането за идентичност като предмет на саморефлексия, на промени и „переговори“. То отменя представата за стабилност и постоянност („Аз съм българин“) и поставя на нейно място един нов поглед – на т.н. „пачуърк“ или „хибридни“ идентичности, които обединяват в себе си части от различни идентичностни конгломерати („В някои ситуации съм българин, в други софиянец, в трети баща, в четвърти лекар в немска болница и пр.). Тази отправна точка е с висок потенциал, тъй като отваря погледа към разглеждането на идентичността на българските мигранти като резултат от движения и промени.

Шагът между две култури е най-трудното упражнение в миграцията

Нарастващата глобална миграция въвлича все по-големи групи хора във водовъртежа на културната промяна. Единно е мнението на психолози и со-

циолози, че процесът на влизане в друга културна среда с цел дълготраен или постоянен престой (пребивавания по повод туризъм, командировки, конференции не влизат в тази категория) е свързан със значителен социокултурен и психологически стрес. Той възниква от смяната на културната среда, от необходимостта за преориентация в основните сфери на човешката дейност (социални и емоционални отношения, йерархии, ресурси, бит и пр.), желанието за приспособяване към новата среда, пренагласата на идентичността и съответно на поведението.

За илюстрация на гореказаното съм избрала два цитата от френския философ от български произход Цветан Тодоров. В първата глава на книгата си „На чужда земя“ той описва с впечатляваща прецизност болезнеността на собствения си преход между българското и френското: *Изводът от завръщането в родната страна, осемнадесет години след като я бях напуснал, постепенно се оформяше в съзнанието ми. Съжителството на два гласа се превръща в заплахата и води до социална шизофрения, когато те се конкурират. Образуват ли обаче йерархичен ред, чийто принцип е избран свободно, терзанията от раздвояването могат да се избегнат и съжителството се превръща в плодородна почва за нов житейски опит* (Тодоров 1998: 18).

Зад тези редове прозират препратки към някои от теоретичните части, споменати по-горе. С влизането в новата културна среда първоначалната идентичност с всичките ѝ подразделения взаимодейства с „втория глас“ на приемащото общество и бива поставена под въпрос. Резултатите от взаимодействието се различават при отделните индивиди, но техният брой не е безкраен. Във всеки случай идентичността попада в движение. В процеса на саморефлексия индивидите имат възможност да направят своя личен избор и да се позиционират между „донесенето“ и „завареното“. Важна е свободата на избора, възможна само при наличието на обществено поле на признание и уважение.

Казаното от Цветан Тодоров съвпада с житейския опит на много мигранти. То очертава фона, на който се оформят различните „пачуърк“-идентичности, с хетерогенни, противоречащи, но и с пасващи части, които във всеки момент подлежат на промяна и остават отворени за нови комбинации: *Трябваше да приема нещо очевидно: никога не ще бъда французин като другите. Впрочем жената, с която сключих брак преди да тръгна за България, беше като мене чужденка във Франция. Така сегашното ми състояние съответства нито на декултурация, нито на акултурация, а на нещо, което бихме могли да наречем транскултурация – овладяването на нов код, без при това да се губи старият. Вече живея в едно особено, външно и в същото време вътрешно пространство: чужденец ‚вкъщи‘ (в София), у дома ‚в чужбина‘ (в Париж)* (Тодоров 1998: 20–21).

Видна е емоционалността, която придружава „работата по идентичността“. Необходимостта от управление на идентичностите е задължителна за всеки мигрант, но търсенето на балансирано самоопределение и саморазбиране

е съпроводено от напрежението на постоянното „преговаряне“ на позициите „чужд“, „свой“, „вкъщи“ и „в чужбина“. Съставянето на нов код и овладяването му внасят равновесие – но само до момента, когато културната идентичност бъде отново поставена под въпрос и стане предмет на нови „преговори“. При това нека забележим, че в случая на Цветан Тодоров става дума само за двуполюсен избор, между „френското“ и „българското“. В съвременната миграция все по-чести са случаите, когато движението на идентичността осцилира между три или четири полюса.

Стратегии на адаптация

Преживяванията на Цветан Тодоров повдигат въпроса за адаптационните стратегии, които един мигрант може да избере. Изследванията на канадския интеркултурен психолог Джон Бери (Berry 1997) показват, че броят на акултурационните стратегии е ограничен. Въз основа на два фактора: (А) съхранение на собствената култура и идентичност и (Б) стремеж към пълно потапяне в новата културна среда и техните положителни, съответно отрицателни варианти, той извежда четири комбинации на акултурационни стратегии. Стратегията на интеграция предполага положително отношение както към старата, така и към новата културна среда (А+/Б+). Тя се изразява в стремежа към запазване на първичната културна идентичност при същевременна готовност за допълване с аспекти от новия житейски контекст и желание за вграждане в него. Стратегията на асимилация е налице в случая, когато мигрантите не поддържат първичната си културна идентичност, стремят се да се отърсят от нея и се обръщат изключително към ценностната система на новата културна среда, в която желаят да се „разтворят“ (А-/Б+). При сепарацията връзката с първоначалните културни корени взема превес и се подчертава, при същевременно отграничаване от нагласите в приемащата култура (А+/Б-). Обикновено с новата културна среда се контактува минимално и то по необходимост, без желание за интеграция. Маргинализацията описва състояние на „безкоренност“ – когато връзките „назад“ са заличени и интерес към нови не възниква (А-/Б-). Важно е да се отбележи, че моделът на Бери важи за първото поколение мигранти; идентичностната динамика на второто и третото поколение, както и съотнасянето ѝ с основното население е многократно по-сложна и не може да бъде анализирана по същия начин. Нейното представяне изисква привличането на комплексни политически, психологически и обществени фактори, които биха надхвърлили рамките на настоящата статия.

Голямата практическа стойност на гореописания модел се състои във възможността, която той предоставя за анализ на мигрантски поведения, изяви и нагласи, както и за формирането на хипотези относно тяхната идентичност. Четирите позиции на модела служат за идеални опорни точки, които позволяват

формулирането на тенденции. Важно е да се отбележи, че никоя тенденция не се отнася до цялостната личност и че едно и също лице може да демонстрира едновременно тенденции към сепарация, напр. когато става дума за битови решения или избор на приятели, но да е склонно към асимилация при поведенията си на работното място.

Бери оценява като най-положителна и ефективна стратегия интеграцията и като най-неуспешна – маргинализацията. Тази диагноза той основава на разликите в акултурационния стрес, който съпровожда всеки вариант: по негово мнение нивото на акултурационния стрес е най-ниско при интеграцията, най-високо при маргинализацията и средно при останалите два варианта. Тази оценка внушава, че интеграцията би трябвало да бъде най-желаната за всеки мигрант цел. Не поставям под съмнение мнението на експерт като Бери, тъй като то почива на голям изследователски опит и е много авторитетно. Но същевременно не мога да не спомена, че от гледна точка на специалистите, които се занимават с интеркултурно обучение, интеграцията в смисъл на държане на баланс между собствената и „другата“ култура или „играенето по два сценария“ е най-трудният за учене вариант.

Един въпрос, който Бери не засяга, е този за факторите, които предопределят тенденцията към една или друга миграционна стратегия. Компактни обобщаващи изследвания по този въпрос не са ми известни, поради което се осмелявам да предложа един собствен списък от фактори, за които смятам, че влияят на избора – почти винаги несъзнателен – на миграционна стратегия и оттам на процеса на оформяне на мигрантската идентичност. Категоризацията се основава на моя личен опит и на професионалните ми наблюдения в различни мигрантски – особено български – контексти. Подразбира се, че тя подлежи на критика и на по-задълбочена разработка.

1. Език

Близко до ума е, че степента на знание на езика на страната, в която се мигрира, е от решаващо решение за избора на позиция между изходната и входната култура. Също и че добро или много добро владение на чуждия език предполага тенденция към интеграционни или асимилационни стратегии, а слаби или липсващи знания – към сепарационни или маргинализационни.

2. Културен интерфейс

Имиджът на отделните култури са специфични и се менят при смяна на интерфейса, т.е. на комбинацията от изходна и входна култура. Така например, ако страната-домакин се счита за престижна в България, като например Германия, Франция или Великобритания, в диаспората преобладават желанието за асимилация, за предпочитане на „по-важната“ култура пред собствената. В обратния случай може да се очакват сепарационни тенденции. Добър пример за това са общностите на французи, американци и пр. в София, които функционират като инсайдерски групи, отделени от местното население. Този феномен се засилва още и от усещаната културна дистанция: повечето български мигранти

ще се съгласят, че ще им е по-лесно да се впишат в европейска страна, най-вече южна, отколкото в азиатска или африканска.

3. Социален статус

В повечето случаи миграцията е свързана с промяна на статуса. За българската диаспора в Западна Европа честият вариант е понижение на социалния статус (учителка работи като детегледачка, лекарка – като медицинска сестра, архитект – като шофьор на такси и пр.). Причините за това са различни – непризнаване на дипломи, състояние на пазара на труда, незнание на местния език и пр. Стратегии на сепарация или дори маргинализация са обичайни в такива случаи. Естествено, възможно е и запазване и дори повишаване на статуса, но в българския вариант тези случаи са редки. Постигането на добро обществено положение в страната-домакин при българските мигранти обикновено води до желание за асимилация.

4. Семеен контекст

Произходът на партньорите също влияе на мигрантската идентичност. Ако и двамата са българи и семейният живот протича по каноните на собствената култура, стратегията често е на сепарация. Възможен е и хибриден вариант: успоредно на запазването на „българското“ в рамките на дома, семейството може при контактите си навън да практикува поведения, които съвпадат с приетото в новата културна среда, т.е. да употребяват асимилационни стратегии.

Ако партньорът е от новата културна среда, то тежнението към асимилация обикновено е още по-силно изявено. Любопитно е да се спомене разликата между мъже и жени: докато мъжете са по-склонни към сепарация, жените проявяват повече гъвкавост и желание за асимилация или за интеграция.

При наличие на деца ситуацията в семейството става многократно по-комплексна. Много често българските родители желаят децата им да се асимилират („за да бъдат като всички други в класа“) и се опитват да дават пример за това със собственото си поведение.

5. Епоха на миграция

При българските мигранти, подобно на мигрантите от бившите социалистически страни, движението на идентичностите зависи много от епохата на миграция. Като правило мнозинството български мигранти отпреди промените са политически бежанци, със съответната отрицателна нагласа и недоверие към българската държава и нейните институции, често без контакт с близките си в България. За повечето от тях е характерна асимилационната стратегия, понякога и интеграционната.

Свършено различно е положението при съвременните мигранти. Те не „бягат“ от България, а просто преместват местожителството и местоработата си и имат неограничени възможности да общуват с предишното си обкръжение. Важна роля за поддържането на връзките играят новите електронни медии, с които предишните поколения не разполагаха. Предположението ми е, че в тази група в различен размер са застъпени всички стратегии. Вероятно най-слабата е сепарационната.

6. Повод за миграция

Една от известните миграционни теории разглежда миграцията като последиствие от взаимодействието на т.нар. push и pull фактори (Zimmermann 1996). Първите „изтласкват“ хората от първоначалната им територия, а вторите ги „дърпат“ към новата. Факторите могат да бъдат от икономическо, социално или политическо естество. При българската миграция от социалистическия период преобладаваше политическата мотивация. Преследванията и липсата на свобода на словото и на личността действаха като силен push-фактор, съчетаваха се с не по-слабо изявените pull-фактори на демокрация и икономическо благоденствие и като комбинация обуславяха стремеж към асимилация.

Понастоящем причините за миграция са предимно от икономически или социален характер. Днешните български мигранти като тенденция са по-малко емоционално ангажирани с новите си общества, поддържат връзката си с България и не разглеждат завръщането си в България като нереален вариант. Силата на push- и pull-факторите е намаляла и зависи предимно от честите изменения в „дневната форма“ на съответните икономики, което обяснява защо в днешно време посоката на миграция подлежи на чести промени. Наред с варианта „от България към Германия“ достатъчно често се среща обратното – „от Германия към България“ или „от Германия към Испания“. Тези обстоятелства позволяват предположението за склонност към сепарация.

7. Възраст на миграция

Житейските стратегии на мигрантите се различават много в зависимост от възрастта, на която са мигрирали. Тези, които са мигрирали като възрастни и не са участвали дълго в активния работен и обществен живот, създават слаби контакти. За тях обикновено е типична сепарационната, в отделни случаи маргинализационната стратегия.

Тези, които са мигрирали в млада възраст и са прекарвали много повече време в обществото-приемник, с много по-голяма възможност за сериозни контакти, например със съученици, съседи, колеги и пр., се намират в различна ситуация. Чест вариант при тях е асимилацията и в по-редки случаи – интеграцията.

8. Професия

От естеството на упражняваната професия зависи дали мигрантът е в чест контакт с местното население или не. Например лекари, аптекари, инженери, информатици имат шанс да общуват повече в новата среда, съответно да предприемат стратегии на асимилация или интеграция – особено когато не поддържат контакти с други българи. Професии, които предполагат самостоятелност, например гледачки на деца и възрастни или чистачки, предразполагат към сепарация.

9. Наличие на български диаспорни институции

Съществуването на функциониращи диаспорни институции поддържа и дори засилва чувството на културна принадлежност. Институциите могат да бъдат формални (посолство, консулство, училище, църква и пр.) или неформални (приятели, познати, постоянни срещи в ресторант или кафене и пр.). Те

насърчават създаването и поддържането на приятелства и познанства с други българи, както и на мрежи за помощ и съответно възпрепятстват създаването на нови връзки и насочват към сепарационни стратегии.

10. Продължителност на престоя извън България

Колкото по-дълго едно лице се намира извън родината си, толкова по-голяма е възможността то да се асимилира или интегрира в другата културна среда. Трудно е да се каже какъв период от време може да се счита за достатъчно „дълъг“. Известни са обаче и много примери, които противоречат на горната хипотеза; и след много години живот в друга държава се срещат българи, чиято идентичност е повлияна от стратегии на сепарация или дори маргинализация.

Гореизброените десет фактора представляват един пръв опит за категоризация на влиянията, от които зависи движението на идентичностите на диаспорните българи. Факторите са взаимосвързани и действат в определена йерархия, която е специфична във всеки отделен случай и при всеки отделен индивид. Можем да предположим, че процесът на идентичностна промяна при семейство от двама учители, които са мигрирали във Франция преди осем години, не говорят френски и работят като портиер и детегледачка, ще протече по един начин, а по друг начин – при българско семейство с две деца, в което родителите са инженери, говорят немски и идват в Германия с уговорени работни места по специалността им. От друг вид ще е комбинацията от фактори, които определят идентичността на българка, която от тринайсет години работи на рецепцията на хотел в Тасос, говори гръцки и прекарва всяка зима в родния си град в България. Всяка мигрантска биография и диаспорна идентичност се формира под влияние на различни съчетания от фактори; целта на „работата по идентичността“ в крайна сметка се състои в балансирането на отделните идентичностни елементи между полюсите на своето и чуждото и търсенето на собствено идентификационно пространство. Тук приликата с дефинираното от Баба „трето пространство“ като представа за място, в което идентичностите загубват своята фиксираност и в което се отварят възможностите за културна хибридизация, е очевидна (Bhabha 2000: 5).

Вместо заключение

Въпросът за динамизирането на българските диаспорни идентичности, на процесуалността на техните промени и на факторите, които ги обуславят, представляват изключително интересна изследователска тема. Представите за „работа по идентичността“, „движение на идентичностите“, „трето пространство“ и „културна хибридизация“ съответстват на съвременните миграционни състояния и могат да бъдат успешно използвани за изследването на българските диаспорни идентичности от новото време.

Не мога да преценя дали темата е получила необходимото внимание от страна на българските изследователи. Но съм сигурна, че ползата от подобни

изследвания ще е огромна и то не само за научната общност. Би възникнала възможност да се ликвидират – или най-малко поставят под въпрос – стереотипните образи на „българите от чужбина“ като „успели“, „граждани на света“, „лузъри“, „предатели на родината“ и пр., които настойчиво битуват в ежедневието, медиите и политиката и да се заменят с актуални, диференцирани и близки до реалността представи. Един *неутрален, необременен от емоционалност и патриотизъм* научен подход би позволил да се погледне реално на многобройните български диаспорни групи, техните адаптационни стратегии и идентичностна динамика.

Литература

- Berry, J. W. 1997. Immigration, acculturation, and adaptation. – *Applied Psychology*, 46 (1), 5–34.
- Bhabha, H. K. 2000. *Die Verortung der Kultur*. Tübingen: Stauffenburg.
- Keupp, H., R. Höfer (eds.). 1997. *Identitätsarbeit heute. Klassische und aktuelle Perspektiven der Identitätsforschung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Keupp, H. et al. 2008. *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Reinbek: Rowohlt.
- Rosa, H. 2007. Identität. – In: J. Straub et al. (eds.). *Handbuch interkultureller Kommunikation und Kompetenz. Grundbegriffe, Theorien, Anwendungsfelder*. Stuttgart: Metzler, 47–56.
- Taylor, Ch. 1994. The Politics of Recognition. – In: A. Gutman (ed.). *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press, 37–61.
- Тодоров, Цв. 1998. *На чужда земя*. София: Отворено общество. [Tsvetan Todorov. 1998. Na chuzhda zemya. Sofia: Otvoreno obshchestvo]
- Zimmermann, Kl. F. 1996. European Migration: Push and Pull. – *International Regional Science Review*, 19 (1–2), 95–128.

Юлиана Рот, професор по интеркултурна комуникация в университета „Лудвиг Максимилиан“, Мюнхен, Германия. Ръководител на европейски и национални проекти за създаване на учебни програми по интеркултурна комуникация в английски, български, гръцки, румънски, руски и унгарски университети. Гост-професор в САЩ и Австрия. Автор на програми за професионално обучение по интеркултурна компетентност. Участник и експерт в интеграционни проекти на община Мюнхен.

E-mail: j.roth@ikk.lmu.de